

Koostöö kogude haldamisel: Ameerika-eestlaste arhiivimaterjalid Immigratiooni Ajaloo Uurimise Keskuses

Daniel Necas

Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskus, Minnesota Ülikool

Suurem osa New Jersey osariigis Lakewoodis asuva Eesti Arhiivi kogudest toodi aastatel 2003–2006 üle Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskusesse (*Immigration History Research Center, IHRC*). Sellest eelarve ja koosseisu poolest võrdlemisi väikesest Minnesota ülikooli juures asuvast keskusest sai seeläbi väidetavalt suurim ühte kohta koondunud Teise maailmasõja järgse eestlaste pagulaskonda käsitlevate materjalide hoidja. Eelneva kogumistöö olid teinud muidugi arhiivihuvilised entusiastid Lakewoodis. Ilma nende inimeste ettevõtlikkuse ja suuremeelsuseta ei suudaks keskus praegu täita oma ülesannet eestlastest pagulaste kogemuste säilitajana.

Kogude üleandmine oli tavatu – kunagi varem ei olnud keskusele annetatud sedavõrd lühikese aja jooksul nii suurt hulka materjale, mis lisaks moodustasid põhiosa teise arhiiviasutuse kogust. (Siinkohal tuleb märkida, et nimetatud asutus, Eesti Arhiiv Ühendriikides, tegutseb endiselt.) Sedalaadi sündmus ei võinud kahtlemata jääda tähelepanuta Ameerika-eestlaste seas ega ka enamiku isikukogudele alusepanijate päritolumaal Eestis. Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskus ja Eesti Arhiiv Ühendriikides teevad ühistes arhiivitegevustes tihedalt koostööd. Keskus on väga tänulik Ameerika-eestlastele ja Eesti Riigiarhiivile püsiva panuse ja huvi eest peamiselt eestikeelsete arhiivimaterjalide kättesaadavaks tegemisel erinevate kasutajate jaoks kogu maailmas.

Ehkki Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskusel on juba varasemast ajast pikaajased kogemused ja viljakad koostöösuhted erinevate immigrantide ja pagulasrühmadega, oli hiljutine suuremahuline eestlaste materjalikogu saabumine väga õpetlik. Seda just tänu materjalide märkimisväärsele mahule, laiale teemadekäsitlusele, erinevate pagulaseestlaste ringkondade arvule ja tegevuse ulatuslikule esindatusele, aga ka asjaolule, et suurem osa materjalidest käsitlevad lähiajaloo sündmusi. Materjalid hõlmavad peamiselt viimast 65 aastat ja dokumenteerivad elusid ja sündmusi, mis pole nende tihti alles elavate peategelaste mälus veel tuhmunud. Lakewoodist saabunud materjalid pakuvad suurepärase võimaluse arendada välja meetodeid, mille abil need avalikult kättesaadavaks teha; sel moel väljatöötatud mudeleid saab aga kohaldada samalaadsete, Baltimaade ja teiste kultuuride kogude töötlemisel tulevikus.

Viimase aasta jooksul on keskusel olnud õnn osaleda kahes edukas koostööprojekti, mille eesmärgiks on üksikasjalikum Lakewoodi arhiivikogude arvele võtmine, kataloogimine ja kirjeldamine. Esimene neist oli nädalane projekt, mille viisid läbi kaks Lakewoodi Eesti Arhiivi vabatahtlikku, Toomas ja Ellen Tehve, kes esitasid varem keskuse sisekogude andmebaasi salvestatud väikesemahulise „Ameerika-eestlaste isiku- ja erakogu“ jaoks nimestiku raamatutest. Hiljuti saatsid Toomas ja Ellen Tehve meile selle töö tulemusena

tehtud andmefaili ja see võimaldab keskusel lisada uut kirjeldavat teavet rohkem kui 10 riulimeetrile olemasolevale materjalile meie kogude registris.

2009. aasta märtsis hindasid Gristel Ramler ja Birgit Nurme Eesti Riigiarhiivist üle 100 suure ja väikese Lakewoodist pärit isikudokumentide erakogu. See esindab veel üht väärtuslikku lisandust Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuses kirjeldatud teabele Ameerika-eestlaste kogudes.

Tervitame koostööd teiste arhiiviasutustega just eriti Ameerika-eestlaste kogude puhul, kuna enamuse seal leiduvast materjalist on eesti keeles. Eesti keelt emakeelena kõnelejate abistamine kogude hindamise juures on kahtlemata parim lähenemisviis. Lisaks pakub sedalaadi koostöö ohtralt võimalusi kontaktide loomiseks keskuse, Ameerika-eestlaste kogukonna ja rahvusvaheliste arhiiviringkondade vahel, mille eest oleme alati äärmiselt tänulikud. Avaldame tänu ka Lakewoodi Eesti Arhiivile, kohalikule Ameerika-eestlaste kogukonnale Minnesota Minneapolises ja St Paulis ning Eesti Riigiarhiivile.

Siinkohal tooksin näite, kui kasulikuks võib osutada koostöö arhiivisäilike osas. Ühe osana Lakewoodist saadetud materjalist jõudis keskusesse 1,2 riulimeetrit Edmund Valtmani (1914–2005) isikumaterjale. Edmund Valtman oli tuntud kunstnik, kes pälvis 1962. aastal oma ajalehekarikatuuri eest Pulitzeri preemia. Pärast Valtmani surma 2005. aastal annetasid tema päranduse valdajad keskusle Valtmani järelejäänud materjalid (2,1 riulimeetrit), suuresti tänu Lakewoodi arhiivi sekkumisele.

Siinne artikkel keskendubki Valtmani toimiku saatusele, näidates, kuidas peaaegu täielik erinevaist paigust pärit isikukogu lõpuks õnnelikult ühte hoiukohta jõudis. Valtmani toimiku näitel kirjeldan ka võimalusi arhiivimaterjalide korraldamiseks, kirjeldamiseks ja veebis kättesaadavaks tegemiseks, sealhulgas valitud säilike digiteerimiseks. Digiteerimisega tegelemine aitab lahendada ka autoriõiguste küsimusi, mis sedalaadi materjali puhul võivad esile kerkida. Edmund Valtmani dokumentide arvelevõtmise, töötlemise, digiteerimise ja tõlgendamise küsimuste üle arutlemine pakub kindlasti uusi võimalusi pagulaskogukondade kultuuripärandi üldiste probleemide mõtestamiseks seoses päritolumaaga ja teiste maade kultuuridega.

Edmund Valtmani toimikud saabusid Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskusse kahe suurema saadetisena. Esimesed materjalid saabusid Lakewoodist 2005. aasta septembris. See osa kogust sisaldas peamiselt Edmund Valtmani kirjavahetust, fotosid ja karikatuuride koopiaid. Neid säilitati algselt Eesti Arhiivis Ühendriikides.

Edmund Valtman suri 90aastaselt 2005. aasta jaanuaris. Lakewoodis Eesti Arhiivis töötava Enda-Mai Hollandi soovitusel võtsid ta perekond ja päranduse valdajad ühendust Immigratsiooni Ajaloo Uurimise keskusega, et korraldada ülejäänud Edmund Valtmani eramaterjalide ületoomine Minneapolisse. Need saabusid 2005. aasta novembris. Tänu keskuse ja EAÜ vahelisele avatud suhtlusele, viimase tihedatele suhetele eestlaste kogukonnaga Ameerikas oli võimalik tuua kaks varem lahus olnud Valtmani erakogu kokku ühe katuse alla, eriti veel sel ajal, kui suuremat osa algse arhiivi säilikuid viidi üle Ühendriikide idaossa. Neil puhkudel, kui ühe isiku arhiivimaterjalide osad annetatakse

arhiiviasutusele erinevatel ajahetkedel, juhtub üsna tihti, et materjalid jagunevad erinevate arhiivide vahel. Otsused selle kohta, kuhu materjalid saadetakse, sõltuvad tihtilugu viimase aja isiklikest suhetest, sõbrussuhetest ja annetaja või tema perekonnaliikmete soodustavatest või pingelistest suhetest. See aga raskendab tulevikus materjalide vastu huvi tundvate uurijate jaoks juurdepääsu. Siiski on mõningatel juhtudel ühelt annetajalt saabunud arhiivimaterjalide hajutamine erinevate arhiivide vahel isegi kasulik ja õigustatud. 1984. aastal annetas Edmund Valtman 52 algupärast karikatuuri Wichita Riiklikule Ülikoolile Kansases. Wichita ülikoolil oli tollal kirjanduslikke käsikirju ja ajalehekarikatuure koondav kogu (*The Literary Manuscripts and Editorial Cartoons collection*), mis on tänaseks liidetud Wichita Riikliku Ülikooli raamatukogude erikogudega. Valtmani tollase annetuse ajal oli aga tema esindusliku karikatuurikogu talletamine ajalehekarikatuuridele spetsialiseerunud asutuse juures kahtlemata õigustatud.

Valtmani originaaljoonistusi ja teisi kunstiteoseid võib leida ka teistes asutustes ja erakogudes. Kongressi Raamatukogu (*The Library of Congress*) trükiste ja fotode osakonnas leidub ka Valtmani karikatuure. Teisteks Valtmani töid sisaldavateks andme- ja arhiivikogudeks on presidendiraamatukogud ja nende poliitikute isikukogud, keda Valtman oma karikatuuridel kujutas. Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuse kogudes sisalduv kirjavahetus sisaldab arvukaid kirju Ühendriikide presidentidelt, kongressisaadikutelt ja teistelt poliitikutelt, kes soovivad endale kõikjal Ühendriikide ajalehtedes avaldatud karikatuuride originaaljoonistusi. Ilmselt ei pidanud enamik neist kunstniku vastu pikka viha, kuigi viimase karikatuurid ja kommentaarid olid kohati üsna kriitilised ja naeruvääristavad. Valtmani karikatuurportreid ja nende humoorikaid tekste hinnati ja oodati vastavate poliitikute kogudes. Edmund Valtmanini jõudis suurel hulgal südamlikke tänukirju Lyndon B. Johnsoni, Gerald Fordi ja Henry Kissingeri mõõtu ühiskonnategelastelt. Nii on tänagi Edmund Valtmanist monograafiat kirjutada soovivatel uurijatel võimalik koguda uurimismaterjali mitmel pool Ühendriikides, aga ka Eestis, kus ilmusid mõned tema karikatuurid enne 1944. ja pärast 1991. aastat.

Edmund Valtman sündis 31. mail 1914 Tallinnas. Lõpetanud Tallinnas gümnaasiumi, õppis ta edasi Tallinna Kunstikoolis. Ta esimene karikatuur avaldati ajakirjas „Laste Rõõm“, kui Valtman oli vaid 15-aastane. Oma autobiograafilises käsikirjamustandis, mis on hoiul Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuse arhiivikogus, kirjeldab ta oma soovi saada karikaturistik:

“Kui vaatan tagasi oma noorusaastatele ja püüan meenutada, mis mind karikatuuride juures kõigepealt köitis, siis tuleb mulle esimesena meelde isa, kes saatis mind hommikuti nurgapealsesse kioskisse ajalehte ostma.

See oli päevaleht, milles avaldati kolmel-neljal päeval nädalas poliitilisi karikatuure. Karikatuuride autoriks oli kuulsaim Eesti karikaturist Gori, kelle töödel oli suur mõju Eesti karikaturistide nooremale põlvkonnale. Neil päevil, kui karikatuuri ei ilmunud, olin väga pettunud.

Aastaid hiljem, teismeliseas, juhtus mulle kätte tuntud Saksa satiirajakiri *Simplicissimus*, kus avaldati mitmeid lehekülgi katvaid värvilisi karikatuure. Need

olid meisterlikult teostatud, selliste tuntud karikaturistide looming nagu Olaf Gulbranson, Arnold T. T. Heine, George Grosz ja paljud teised. 1920ndatest 1930ndate alguseni, Hitleri võimuletulekuni, oli see kõige kuulsam satiirajakiri Euroopas.

Need karikatuurid jätsid mulle sügavaima mulje. Lisaks sellele, et tegu oli suurepärase karikatuuridega, pidasin neid ka kunstiteosteks [sic!]. Igakord, kui mõnda nägin, soovisin, et oskaksin niisama hästi joonistada – saada karikaturistik oli mu alateadlik unistus.

Umbes samal ajal hakkasin huvi tundma ajalehtede, eriti aga välisuudiste lugemise vastu, sest tol ajal toimusid Euroopa suurlinnades pidevalt mingid konverentsid – sõjajärgsed rahukõnelused, desarmeerimisläbirääkimised, sõjahüvitiste kõnelused ja Rahvaste Liiga asutamine.

Pariis, Versailles, London, Genf, Locarno, Rapollo, Brest-Litevsk, kus kõik need sündmused aset leidsid, ja riigimehed Wilson, Clemenceau, Poincare, Briand, Lloyd George, Chamberlain, kelle pildid ilmusid igapäevaselt ajalehtedes ja ajakirjades löid mu kujutluses pideva jada elavaid muljeid väarikatest kõvakübara, triibulistes pükstes ja sabakuues tegelastest. Need muljed on sööbinud mu mällu, kui selle ajastu märk.

Kahjuks ei olnud ma tol ajal veel valmis – neelasin veel seda kõike endasse.

Mu vanem vend, kes oli siis veel gümnaasiumiõpilane, hakkas karikatuure joonistama ja neid ajalehtedele ja ajakirjadele saatma, kuni mõned avaldatigi. Sel suvel, kui ta kooli lõpetas, asus ta ühele nädalalehele karikatuure joonistama. Kuna ajalehes polnud kõrgrükiplaatide valmistamiseks võimalusi, või oli see neile liiga kallis, pidi vend joonistama karikatuuri linoleumile ja selle ise välja lõikama. Jooned lõikas ise välja, kuid suuremad tasapinnad pidin mina lõikama. See oli minu õpipõisaaeg karikatuuride tegemisel.”

(Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 1, toimik 1)

Valtmani viimasel gümnaasiumi-aastal hakati tema karikatuure avaldama ajalehtedes ja ajakirjades, kuhu ta oma töid saatis. Veidi enne Teise maailmasõja puhkemist ja Eesti langemist Nõukogude okupatsiooni alla 1940. aastal asus Valtman Viljandis tööle joonestajana, kuid ta karikatuurid ilmusid jätkasid ilmumist Eesti ajalehtedes ja ajakirjades. Viljandis elades nägi ta pealt Saksa sõdurite saabumist, kes tulid 1941. aastal Nõukogude vägesid Eestist välja ajama. Valtman ise kõneles järgnevatest aastatest nõnda: „Saksa okupatsioon kestis kolm aastat. Nagu kõik okupatsioonid oli seegi raske, kuid mitte kunagi nii laastav kui Nõukogude okupatsioon ja kommunistlik režiim.“ (Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 1, toimik 1)

Valtman töötas nüüd karikaturistina ajalehe Eesti Sõna juures, jäädes sinna 21. septembrini 1944. aastal. Sama päeva hommikul sisenesid Nõukogude tankid Tallinna ja Valtman astus

Tallinnas laevale. Järgmise viie Saksa sõjapõgenike laagrites veedetud aasta jooksul tegi ta kohapeal kaastööd erinevatele eestikeelsetele väljaannetele. 1949. aastal migreerus Valtman Ühendriikidesse. Seda sündmust meenutab ta ise järgmiste sõnadega:

“New Yorgile lähenedes äratas Vabadusesamba nägemine minus kodumaal kaotatud ja siin taasleitud vabadusetunded. New Yorgi pilvelõhkujad sümboliseerisid Vaba Maailma ning Long Islandi kiirteel sõitvate autode pidev rodu meenutas lõputut rongi oma pidevas liikumises.”

(Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 1, toimik 1)

Valtmanid töötasid kahe aasta jooksul oma toetajate juures New Jersey osariigis Little Silveris aedniku ja toateenijana. 1951. aastal kolis pere Connecticuti osariiki Hartfordin, kus Edmund Valtman leidis lõpuks töö ajalehe Hartford Times juures. Sinna jäi ta 1975. aastani. 1962. aastal pälvis ta ajalehekarikatuuri eest Pulitzeri preemia.

Valtmani isikukogu Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuses ei sisalda vaid näiteid ta originaal- ja reprodutseeritud loomingust vaid on ka rikkalik pagulaskogemust kirjeldav allikas, mis on keskuse seisukohast ehk olulisemgi. Valtmani kirjadest, päevikutest, fotodelt saab aimu kunstnikust, kes lahkus 30aastasena oma kodumaalt, et leida õnne võõras kultuurikeskkonnas. Poliitiliseks karikaturistiksa saamisel pidi Ameerika poliitikaelu tundmaõppimine ja selle „neelamine“ (nagu ta ise seda nimetas) Valtmanilt tublisti vaeva nõudma. Karikatuuri äärmiselt kondenseeritud vorm eeldab laialdasi teadmisi ja teravat tähelepanuvõimet, et suuta väikeste detailide ja paari täiendava sõna abil luua lugejate meeltes õiged seosed.

Kogude materjalid hõlmavad perioodi 1945–2004, kusjuures enamus materjali, peamiselt isiklik ja tööalane kirjavahetus, pärineb 1960. ja 1970. aastatest.

Aastatel 1949–1951 saadetud kirjad kõnelevad paljudele väljarändajatele nii tuttavatest rasketest algusaegadest. Kogudes leidub rohkelt äraütlemiskirju, kus tema ajalehtedele, ajakirjadele, reklaamiagentuuridele jt saadetud karikatuurinäidised tagasi lükatakse. Ühes vastuses leidub Valtmanile isegi soovitus, et „ausalt öeldes paistab, et kunstilisest – ja majanduslikust – seisukohast võiksite rohkem edu saavutada pigem lasteraamatute illustreerijana“ (Vladimir Trei, *The Business Stimulator*, Carr Speirsi korporatsiooni väljaanne, Connecticuti osariigis Stamfordis, 15. novembril 1949. Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 6, toimik 1).

Lisaks kirjavahetusele võimaldavad Edmund Valtmani suhtumist pagulaskogemusse uurida ka tema päevikud aastatest 1946–2004. Sedalaadi mõtteid iseloomustavad hästi kaks väljavõtet – esimeses neist kirjeldab Edmund Valtman üht 1951. aastal aset leidnud sündmust:

“Kui mu mälu mind ei peta, siis oli see üks ilus maikuu päev, kui sõitsin rongiga Hartfordist Washingtoni. Minu jaoks oli see ülev kogemus. Terve reisi ajal vaatlesin rongiaknast mööduvat maastikku, neelates endasse samal ajal lõppematu maastiku ja selle erisuste uusi mõtmeid. Minu jaoks oli see Uus Maailm.”

(Käsikiri pealkirjaga „Mälestuseks“, Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 1, toimik 1)

Teine tsitaat on pärit juba mainitud autobiograafilisest mustandist, mille Valtman kirjutas 1990ndatel:

“Aastate jooksul olen ühel või teisel teel õppinud nii mõndagi, et ei suuda kõike nimetadagi – veidi toimetajatelt, veidi kolleegidest karikaturistidelt, inimestelt minu elus. Kõik see ja osa sellest, mida ma olen endaga sügaval sisimas kaasas kandnud, et saada osaks millestki uuest ja uut jõudu andvast on teinud minust inimese, kes ma täna olen ja andnud selle, mida ma loodetavasti suudan Ameerikale tagasi anda.”

(Edmund Valtmani isikukogu, IHRC3763, kast 6, toimik 1)

Perekonnafotod dokumenteerivad Edmund Valtmani töövälise elu ja pakuvad võimaluse heita pilku ta pere vabaajategevustesse, mis olid sageli seotud Ameerika-estlaste kogukonna tegevustega.

Valtmani perekonna majanduslikku toimetulekut saab uurida kogus sisalduvate arvepidamisdokumentide põhjal.

Kogus on arvukalt kaustu Valtmani karikatuuride, kunstniku kohta avaldatud artiklite ning temaga tehtud intervjuude koopiade ja mõnede originaalvisanditega. See on see osa Valtmani kogust, mis sobiks kõige paremini digiteerimiseks. Isikukogu detailsem läbitöötamine toob loodetavasti päevavalgele ka need algsed visandid, mille põhjal valmisid ta hilisemad karikatuurid. Lisaks karikatuuride kohta käivatele märkmetele ja kirjavahetusele moodustaks see rikkaliku ja visuaalselt nauditava sisu veebinäituste ja muude interaktiivsete võimaluste loomiseks internetis. See võimaldaks kasutada erinevates arhiivides hoitavaid säilikuid ühes virtuaalses keskkonnas. (Kongressi Raamatukogu trükiste ja fotode osakonnas on praeguseks juba koostatud 31 Edmund Valtmani karikatuuriga veebinäitus. Igale karikatuurile on lisatud lühike ajalooline ja poliitiline taustakommentaar, mis aitab vaatajatel paremini mõista karikatuuri sõnumit ja allteksti. Paraku pole kommenteeritud karikatuuride tekkelugusid, autori kommentaare ega kujutatud isikute vastukaja. <http://www.loc.gov/rr/print/swann/valtman/>)

Edmund Valtmani kogu pakub huvilistele mitmeid võimalusi materjalile juurdepääsuks, tema loomingu tõlgendamiseks ja end nii kirjasõnas kui joonistustes väljendanud kunstniku näitel ka Ameerika-estlaste pagulaskogemuse uurimise ergutamiseks. Samal ajal vahendavad kõik need tegevused erinevate arhiivide ja nende kasutajate vahelise suhtluse parandamist. Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskus on täielikult pühendunud kõigile eelpool nimetatud tegevustele.